

3. Предикати локалізованої відсутності із значенням заперечення факту існування, наявності певної субстанції в просторі, репрезентовані дієсловами *не було* (кого? чого?), *не стало, немає*: *Вже не було штабу в основних посадках* (О. Довженко, 526); *Я люблю, коли на світі немає нікого, крім мене* (Ю. Андрухович, 7); *Мене у реєстрі не було* (Л. Дереш, 55); *Сьогодні ви без голодомору зробили, що сім мільйонів людей не стало в Україні* (Голос України, 5 грудня 2012).

Асиметрія в поданих реченнях зумовлена тим, що суб'єкт і предикат співвідносяться з головним членом односкладного речення та додатком.

Отже, синтаксична й семантична структура речень з предикатами наявності/відсутності здебільшого симетрична: компоненти семантико-синтаксичної структури речення якісно й кількісно збігаються з компонентами формально-синтаксичної структури. Асиметрія притаманна конструкціям абсолютної відсутності та локалізованої відсутності з екзистенційним предикатом *нема*, дієсловами *було, не стало, не (за)лишилося*, а також реченням із семантикою позитивної та негативної належності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Висоцький А.В. Поверхнева і глибинна структура речення / А.В. Висоцький // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови : збірник наукових праць / відп. ред. А.П. Грищенко. – К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2006. – [вип. 2.]. – С. 64–72.
2. Вихованець І.Р. Граматика української мови / І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, А.П. Грищенко. – К. : Рад. школа, 1982. – 208 с.
3. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І.Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 222 с.
4. Вихованець І.Р. Семантико-синтаксична структура речення / І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, В.М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1983. – 219 с.
5. Москальская О.И. Проблемы системного описания синтаксиса (на материале немецкого языка) / О.И. Москальская. – М. : Высшая школа, 1974. – 156 с.
6. Степаненко М.І. Взаємодія формально-граматичної і семантичної валентності у формуванні й вираженні квантитативних відношень у структурі простого двоскладного речення / М.І. Степаненко // Мовознавство. – 1999. – № 4-5. – С. 15–21.
7. Степаненко Я.М. Взаємодія семантико-синтаксичного і формально-синтаксичного рівнів речення (корелятивно / некорелятивні відношення) / Я.М. Степаненко // Збірник наукових праць Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. Серія "Філологічні науки". – Полтава: Полтавський держ. пед. ун-т імені В.Г. Короленка, 2007. – [вип. 1. (53)]. – С. 266–275.

В статті виконано аналіз соотношения семантико-синтаксической и формально-синтаксической структуры предложений с предикатами наличия/отсутствия. Определены причины корреляции, распределены предикаты наличия/отсутствия и их семантические типы на основе способности формировать коррелятивные и некоррелятивные типы отношений.

Ключевые слова: предикат наличия/отсутствия, корреляция, коррелятивные / некоррелятивные отношения, семантико-синтаксическая структура предложения, формально-синтаксическая структура предложения.

The article analyzes the relations between the semantic and formal-syntactic structure of sentences with the predicates of presence/absence. The causes of correlation have been defined. The author differentiates the predicates of presence/absence and their semantic types on their ability to form correlative and non-correlative types of relations.

Key words: predicate of presence / absence, correlation, correlative / non-correlative relations, semantic and syntactic sentence structure, formal and syntactic sentence structure.

УДК 811.134.2

С.С. Миронюк

КАУЗАТИВНІ ДІЄСЛОВА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті розглядається один із механізмів функціонування категорії каузативності, аналізується семантична структура українських каузативних дієслів.

Ключові слова: каузативність, мовна категорія каузативності, каузативні дієслова.

Сучасна лінгвістика характеризується підвищеним інтересом до вивчення семантики дієслова як одного з основних, базових класів лексики. Ця частина мови характеризується багатством семантичної структури, має складну систему граматичних форм і категорій. В українській лінгвістиці дієслово описане доволі всебічно з огляду на його багату граматичну природу та історію формування і функціонування морфологічних категорій. Значно менше розроблені питання семантичної організації дієслів.

Серед дієслів української мови виділяється досить розгалужена група каузативів, які й розглядаються у цій статті з метою виявлення їх семантичної структури та особливостей функціонування в мові художньої літератури. Вивчення лексико-семантичних особливостей слів дозволяє глибше зрозуміти зміст фрази, словосполучення, речення та тексту в цілому, бо, як відомо, значення мовних одиниць може варіюватися, змінюватися залежно від контексту. Каузативні дієслова, або каузативи, особливі: позначають значення дії у відношенні до її причинності, виражають дві дії, а також у своїй семантиці містять і думку про вплив, і думку про ознаку – результат цього впливу.

Плідно досліджувалися каузативи у романо-германських мовах: Є. Є. Корді та Т. А. Абросимова вивчали їх у французькій, І. А. Міссюра та В. П. Недялков – у німецькій, Р. А. Заубер – в іспанській, І. Р. Баратян та І. А. Наумова – в англійській. На жаль, в україністиці до сьогодні таким дієсловом не приділяли належної уваги. Однією з причин цього можна вважати той факт, що в східнослов'янських мовах відсутні аналітичний та морфологічний способи передачі каузативного значення. На відміну від інших, українська мова не містить спеціальних лексем на позначення каузативності (наприклад, у французькій мові використовують допоміжні каузативні дієслова *faire, laisser*, у німецькій - *lassen*), у морфологічній структурі слів відсутні спеціальні каузативні афікси (наявність каузативним морфем фіксують монгольська, японська, грузинська та інші мови).

Каузативи української мови якісно виділяються з-поміж інших дієслів, несуть сильну текстотворчу функцію. Матеріалом дослідження стали твори одного з найвидатніших письменників ХХ століття – Павла Загребельного.

Каузативні дієслова – перехідні дієслова зі спонукальним значенням: робити так (сприяти чомусь, змушувати когось тощо), щоб стала можливою певна дія іншого суб'єкта, яка позначається переважно неперехідним дієсловом [7, 230]. На нашу думку, таке тлумачення не повністю розкриває сутність каузативів, оскільки внаслідок каузації, за дефініцією, інший суб'єкт лише виконує певну дію. Очевидно, варто розширити розуміння каузативних дієслів, додаючи, що суб'єкт, потрапивши під вплив об'єкта каузації, або виконує іншу дію (*поїти, варити, кип'ятити*), або змінює свій стан (*сидити, покласти, приспати*), або набуває якісно нових ознак (*білити, чорнити, сліпити*).

Каузативність як категорія виходить за межі лінгвістичних понять, вона відповідає логіко-філософській категорії причинності, обов'язковими складовими компонентами якої є причина та наслідок. Терміном «каузація» позначається причинно-наслідковий зв'язок між двома ситуаціями, причому одна з них породжує іншу. «Безпосередніми складовими каузативної ситуації є принаймні дві мікроситуації, пов'язані між собою відношенням каузації або причинності» [8; 6]. Неможливо повністю розкрити семантику каузативних лексем, сприймаючи їх окремо від тексту, бо втрачається розуміння мікроситуацій. Отже, каузативні дії є наслідком синтезу двох явищ, точніше двох процесів: зовнішнього та внутрішнього, об'єктивного та суб'єктивного. До того ж, ці процеси не виключають, а доповнюють один одного. Виконання дії, перехід до нового стану або набуття нової ознаки – наслідок іншої дії, яку виконує каузатив.

Термін «каузатив» вживають на позначення мовних засобів вираження каузації. Агенс (каузатор дії) – це суб'єкт каузації, який спричиняє каузативну дію; пацієнс – об'єкт чи предмет каузативної дії, що підпадає під вплив каузації. Таким чином, категорія каузативності виражає суб'єктно-об'єктний процес, обов'язковими учасниками якого є носій дії та той, що відчуває на собі її вплив. Суб'єктний момент має певні рамки, він обмежується волею до спонукання, волею, яка обов'язково супроводжується певним актом [6, 162]. Простежимо це явище на конкретному прикладі:

Ти думаєш, чого вони вчепилися в цей експрес, на переговори про який ми з тобою летимо? Вони хочуть щось висмоктати з України! [4, 311].

При суб'єктно-об'єктних каузативних дієсловах *вчепитися* та *висмоктати* агенсом виступають особи, позначені займенником *вони* (із тексту дізнаємося, що це – ділові партнери Шульги із Туреччини). Об'єктом каузації у першому випадку є експрес, а в другому – Україна. У семантиці цих дієслів на перший план висувається негативне ставлення автора. Наведений контекст розкриває ланцюжок дій: дії агенса (*вчепитися, висмоктати*), набуття нового стану першим об'єктом каузації (стан підкорення іншим), дія другого пацієнса (недобровільна передача чогось). Окрім цього, простежується вольовий акт, складовими компонентами якого виступають навмисне спонукання до дії та підкорення цьому спонуканню.

Іноді трапляються випадки, коли каузатор дії прихований у контексті, проте при цьому суб'єктний характер дії не втрачається.

В цю глиняну хату можна було б поселити двох гайдамак, козацького ватажка і його джуру, навіть кийського князя з вірним воєводою, - однаково були б вони тільки жертвами часів минулих, всього сподіяного не так, як треба, грішного, злочинного, ганебного [2, 47].

Акцент при каузації переміщується на пацієнса (два гайдамаки, козацький ватажок, його джура, київський князь, воєвода). Агенс не конкретизується, а узагальнюється. У семантиці каузативного дієслова при цьому наголос робиться не на причині, а на наслідкові: *поселити* – спонукати до виконання дії, тобто примусити жити у певному приміщенні.

Залежно від того, які відношення встановлюються в акті каузації між агенсом і пацієнсом, розрізняють каузацію контактну та неконтактну (дистантну). У першому випадку каузативне дієслово містить у семантиці вказівку на фізичний контакт, безпосередній вплив (*повалити, побити, штовхнути*), в іншому – вплив опосередкований (*дозволити, заборонити, сприяти*).

*Комендантські патрулі металися по місту вдень і вночі, **хапали** необачних командирів, вели до комендатури, де їх **ганяли** стройовою підготовкою, аж поки з'являвся сам майор Бойко і виносив свій присуд: кому мести двір комендатури, про кого рапорт командуванню, а про кого й на гауптвахту до цілковитого з'ясування [4, 11].*

Каузативні дієслова *хапати, вести* – контактні, адже містять у структурі своїх значень семи «сила», «фізичний дотик». У значенні дієслова *ганяти* (спонукати до швидкого руху та бігу наказом та словом) передбачається опосередкований словесний вплив, а не фізичний. У такому випадку має місце дистантна мовленнєва каузація.

Контактно-каузативні українські дієслова вживаються у текстах, як правило, для відтворення зовнішньої поведінки людини по відношенню до інших істот, при цьому чітко простежується позиція автора до суб'єкта каузативної дії. Дистантно-каузативні дієслова використовуються для передачі внутрішнього стану людини, її бажань, намірів стосовно інших істот, будь-яких предметів дійсності чи подій. Вони розкривають людину як творчу особистість. Фактично, неконтактна каузація відбувається як при взаємодії людей, так і при взаємодії подій. Одне й те саме дієслово, функціонуючи в різних контекстах, може змінювати свою належність до групи дистантних чи контактних каузативів.

*І тоді сталося чудо. Воно налетіло з-за вигину гостроколу, сяйнуло золотом волосся, білими ноженятами й рученятами, воно підбігло до знавіснелих, засапаних, здичавілих, **вдарило** маленькими кулачками по пухкій Ситниковій спині, заплакало-закричало: „Пустить! Пустить його!” [3, 60].*

*Сонце викотилося з-за хмаринки, за яку перед тим було заховалося, **вдарило** сліпучо в рожевий летючий камінь, розблисло гарячим приском з його круглих верхів, де перед тим хижо чорніли костисті хрести [3, 81].*

*Рано **вдарили** морози, вибили всю яр і озимицю, заповідався їй на той рік голод, а в північних землях вже й так пішов мор, неспокійно стало в Новгороді... [3, 439].*

У першому контексті каузативне дієслово *вдарити* – контактне, у другому й третьому – дистантне. Змінюється й семантична структура слова: 1) казувати, суб'єкт дії – дівчинка, об'єкт дії – спина Ситника (її батька), інструмент дії – кулачки, фізична сила, біль, контактність;

2) казувати, суб'єкт дії – сонце, об'єкт дії – летючий камінь, сильний вплив, засяяти, засліпити, неконтактність;

3) казувати, суб'єкт дії – мороз, об'єкти дії – земля (імпліцитний), яр та озимина, раптовість дії, початок дії, неконтактність. Різноманітність сем каузативного дієслова свідчить про його багатозначність.

Каузативи можуть уточнювати своє значення, коли в тексті міститься вказівка на знаряддя дії. У лінгвістиці такі дієслова прийнято називати інструментальними каузативами.

*Шульга сидів, пив, намагався **оглушити** себе алкоголем, але ніщо не допомагало, збавче сп'яніння не приходило, свідомість працювала чітко, гостро, болісно, була суцільною раною, і він сам був мов великий смертельно поранений звір, що конає поблизу водою, неспроможний доповзти до води, яка його порятує [4, 339].*

У цьому контексті представлений випадок нетипового використання каузативного дієслова, коли агенс і пацієнс – одна й та сама особа, дія спрямовується на суб'єкта каузації (Шульга), який і змінює свій стан (стан алкогольного сп'яніння). Знаряддя дії – алкоголь. Каузативне дієслово *оглушити* вживається у переносному значенні – позбавити ясності свідомості через надмірне сп'яніння. Таким чином, семна структура каузатива може бути представлена так: казувати, втратити свідомість, сп'яніти, суб'єкт-об'єкт каузації (Шульга), інструмент каузації (алкоголь), контактність.

Семантична структура українських каузативних дієслів складається з п'яти компонентів, які являють собою реалізацію п'яти семантичних рівнів: хронологічна перспектива каузації, спрямованість каузації, соціальна субординація, прагматична перспектива каузації та реалізованість каузації [5, 78–79].

1. Хронологічна перспектива каузації. Якщо ініціатором каузативної дії є суб'єкт, агенс, то нова дія пацієнса проектується у майбутнє. Таку каузацію прийнято називати первинною, або проспективною [5, 78].

Сто п'ятдесят років тому Флобер написав роман „Мадам Боварі”. ... Там центральна подія: Леон **спокушає** Емму Боварі, яка до того була вірна своєму чоловікові Оме. Леон **наймає** закритий фіакр і протягом цілих шести з половиною годин, обіймаючи, цілуючи, пестячи Емму, **возить** її по вулицях Руану [3, 184].

Дієслова *спокушати, наймати, возити* – первинні каузативні. Вони найчастіше використовуються у художніх текстах.

...Юлія несподівано сп'яніла і сказала, що зможе протверезити тільки тоді, коли Шульга з нею потанцює. Він вважав, що танцювати люблять лише фізично незахищені і душевно недозрілі люди, але Юлії не міг **відмовити** [4, 344].

У поданому контексті необхідно розрізнити первинного та вторинного ініціатора каузативної дії. Конструкція «не міг відмовити потанцювати» передбачає подвійну каузацію: „Юлія запропонувала потанцювати” (первинна каузація) та «Він не міг відмовити їй у цьому» (вторинна каузація). Суб'єкт першої дії – Юлія, об'єкт – Шульга. Вторинна каузація змінює їх місця: вторинний агенс одночасно є первинним пацієнтом, а вторинний пацієнс – первинним агенсом. Тому в каузативних конструкціях такого типу первинним ініціатором дії виступає не агенс, а пацієнс. Таким чином, вторинна каузація завжди приховує первинну, є її результатом. У лінгвістиці такий тип каузації називають ретроспективним, бо перша дія немовби подається у ретроспекції [5, 79].

2. Спрямованість каузації. Розрізняють односпрямовану та різноспрямовану каузації в залежності від того, чи суперечить каузативна дія бажанню, волі пацієнса, його намірам та можливостям. При односпрямованій дії наміри агенса та пацієнса збігаються (*дозволити, допомогти, порадити*), при різноспрямованій – вони діаметрально протилежні (*заборонити, перешкоджати*).

Євдокія грала роль невтішної вдови, приймала співчуття місцевих знаменитостей, Совинському треба було усунутися, стати непомітним, до небіжчика він підійшов удвох з Фенем, їх недбало **відтіснивали** і **відитовхували** місцеві сановники і, мабуть, ніхто з них не чув, як схлипував маленький херсонський чабан, гірко схлипував і дивувався [2, 252].

Дієслова *відтіснити, відитовхнути* – каузативно різноспрямовані, бо дії суб'єктів (сановників) суперечать волі пацієнса (Совинського та Феня). Зауважимо, що характер спрямованості каузації може визначатися лише за умови, що суб'єктом та об'єктом дії виступають люди, а не події, предмети чи поняття.

3. Соціальна субординація. При спадній каузації воля агенса переважає над волею пацієнса, завершеність дії залежить переважно від агенса: *примусити, наказати, заборонити, звелити*. При висхідній субординації воля пацієнса переважає над намірами агенса, результативність дії цілковито залежить від об'єкта каузації: *просити, пропонувати, радити, умовляти*.

Але капіташа чи то з вродженого демократизму (він не втомно хвалився своїм робітничим походженням: «рабочая косточка!»), чи то, щоб познущатися з молодесенького лейтенанта, **примусив** Шульгу здійснити разом з ним весь урочистий ритуал приготування до вечірнього побачення [4, 5].

У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» зафіксовані такі значення дієслова *примусити*: 1) вимагати в кого-небудь виконання чогось незалежно від його волі, бажання; 2) своєю дією, вчинками викликати певні дії, вчинки, стан, ставлення до чого-небудь у когось іншого; 3) своїми зусиллями викликати, зумовлювати вияв чого-небудь [1, 1124]. Із контексту стає зрозумілим, що дія – результативна, виконувалася вона всупереч волі, бажанням пацієнса (спадна субординація), але невідомо, чи застосовувалася при цьому сила збоку агенса. Базовими семами у структурі значення дієслова є такі: каузувати дію, суб'єкт дії (капіташа), об'єкт дії (Шульга), предмет дії (ритуал), небажання пацієнса, завершеність, результативність дії; потенційними семами можуть виступати – сила (агенса), слово. Якщо ж застосовувалася фізична сила, то маємо справу з контактною каузацією, якщо ж дія відбувалася на словесному рівні – мовленнєва каузація.

Київський князь Олег, прибивши свій щит на брамі Царгорода, **примусив** всемогутніх візантійців укласти з ним мирний договір [4, 298].

У другому контексті дієслово *примусити* має іншу семантичну структуру: каузувати, агенс (князь Олег), пацієнс (візантійці), предмет дії (договір), завершеність, результативність дії, впливовість агенса, небажання (візантійців), слово – базові семи; ворожість, непокора – потенційні. Має місце каузація неконтактна, мовленнєва, спадна субординація. Таким чином, вживання каузативного дієслова у певному контексті призводить до того, що його значення не звужується, порівняно із словниковою статтею, а навпаки, розширює свої межі, про що свідчать потенційні семи.

Шульга **випросив** у проректора університету дозвіл попрацювати в університетській науковій бібліотеці, знайшов там історію Геродота в дореволюційнім перекладі Міщенка і прочитав усе, що Геродот писав про скіфів, бо Юлія народилася в колишній столиці скіфів... [4, 116].

Дієслово *випросити* – звернутися з проханням до кого-небудь, домогтися чогось. Базовими семами у структурі значення є такі: каузувати, суб'єкт (Шульга), об'єкт каузації (проректор), предмет (дозвіл попрацювати), результативність, прохання, слово. Завершеність дії цілком залежить від волі пацієнса – субординація висхідна.

4. Прагматична перспектива каузації. При ендоцентричній каузації дія виконується на користь агенса: *примусити, перешкодити, умовити*; при екзоцентричній – у результативності дії зацікавлений пацієнс: *дозволити, допомогти, порадити*.

5. Реалізованість каузації. Реалізованість каузативної дії може бути очевидною із семантики дієслова, а може бути імпліцитною.

Галю влаштували на їхню кафедру «по блату». Якись вищі сфери натиснули на ректора, тоді на їхнього добродушного завкафедрою Пе-Пе, власне, посада ніяка, зарплата мізерна, зате ж яке місце, серед яких людей! [2, 125].

Обидва каузативні дієслова розкривають реалізованість дій, проте у першому випадку (дієслово *влаштувати*) має місце екзоцентрична каузація, бо дія виконується на користь пацієнса (Галя отримала роботу на кафедрі); у другому (дієслово *натиснути*) – ендоцентрична каузація, у виконанні дії зацікавлені лише суб'єкти (представники вищої сфери).

Ми тільки вдаємо інтелігентів, - спробував помирити їх лікар [3, 125].

Дієслово *помирити* передає дистантну каузативну суб'єктно-об'єктну дію, яка відбувається на мовному рівні, при цьому її результативність імпліцитна, проте не виключається можливість і незавершеності дії. У таких випадках вживання каузативів увага акцентується не на реалізованості їх дій, а на інших характеристиках, наприклад, на початковому моменті дії, тривалості тощо.

Отже, українські каузативні дієслова особливі за своєю семантикою, що зумовлено багатьма факторами. Значення таких вербальних слів розкриваються в контекстах. Каузативи допомагають досягнути напруженості та гостроти викладу подій, передати зовнішні людські риси та дії, розкрити духовний світ героїв, авторське ставлення до них. Дієслова каузативної семантики поглиблюють розуміння причинно-наслідкового зв'язку виконання дій, переходу до інших станів, набуття якісно нових ознак. Вважаємо, що подальші наукові розвідки можуть бути присвячені вивченню інших мовних способів вираження категорії каузативності в українській мові.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
2. Загребельний П. А. Брухт : Роман / П. А. Загребельний. – Харків : Фоліо, 2003. – 253с.
3. Загребельний П. А. Диво : Роман / П. А. Загребельний. – К. : Махаон-Україна, 2000. – 576с.
4. Загребельний П. А. Юлія, або запрошення до самовбивства : Роман / П. А. Загребельний.– Харків : Фоліо, 2003. – 351 с.
5. Сильницький Г. Г. Семантическая структура каузативных глаголов / Г. Г. Сильницький // Юбилейная научно-методическая конференция Северо-Западного зонального объединения кафедр русского языка. – Ленинград, 1969. – С.77–79.
6. Танненцапф М.С. Проблема каузативности / М. С. Танненцапф // Ученые записки Ташкентского государственного педагогического института иностранных языков. – [вып.11. Серия романо-германской филологии.]. – Ташкент, 1964. – С. 154–193.
7. Тараненко О. О. Каузативні дієслова / О. О. Тараненко // Українська мова: Енциклопедія / [редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін.] – К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2000. – С. 230–231.
8. Типология каузативных конструкций. Морфологический каузатив / под ред. А. А. Холодовича. – Л. : Наука, 1969. – 311 с.

В статті розглядається один із механізмів функціонування категорії каузативності, аналізується семантична структура каузативних глаголів в українському мові.

Ключевые слова: каузативність, мовна категорія каузативності, каузативні глаголи.

The article related towards one of the mechanisms of causal category functioning, the semantic structure of the causal verbs in Ukrainian language is analyzed.

Key words: causativeness, linguistic category of causativeness, causative verbs.